

MAKK FERENC

„SÁTORLAKÓ NÉP”

(MONOGRÁFIA AZ ETELKÖZI MAGYAROKRÓL)

2005 tavaszán jelent meg Zimonyi István műve (*Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhāni-hagyomány magyar fejezete*. Balassi Kiadó. Bp. 348 old.), amely monografikus jelleggel tárgyalja a magyarság IX. századi históriáját a Kárpát-medencei honfoglalásig. A szerző mintegy két évtizede foglalkozik – a török, arab, perzsa nyelvű – muszlim források alapján a magyarság őstörténetét (korai históriáját) közvetve vagy közvetlenül érintő fontos filológiai és történeti kérdésekkel. Erről egyértelműen tanúskodik mintegy félszáz tanulmánya és korábbi négy könyve is. Utóbbiak közé tartozik a volgai bulgárok eredetéről készített és 1990-ben megvédett kandidátusi disszertációja. Írásait és gyakori konferencia-szerepléseit a szakmai körök részéről mind itthon, mind külföldön rendre komoly figyelem kíséri. Nem kétséges, ezt már az eddigi események is bizonyítják, hogy a monográfia a történészek, orientalisták és régészek fokozott érdeklődésére tarthat igényt.¹ Ami persze összefügg a magyar őstörténetkutatás jelenlegi helyzetével is. Hiszen annak ellenére, hogy a korai magyar história hosszú idő óta – legalább Pray György és Katona István munkássága óta – történeti, filológiai, régészeti és nyelvészeti vizsgálódások egyik igen kedvelt korszakának számít, még mindig elsősorban a lezáratlan (vitatott és megoldatlan) témák sokasága jellemzi a kutatást.

Zimonyi István könyvének két – egymástól jól elkülönülő – fő része van: az első rész (7–49. old.) filológiai, a második rész (50–276. old.) történeti jellegű. Ez a mennyiségi arány is világosan mutatja: a monográfia elsősorban *történetész* munka,

¹ Ormos István: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei. *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005) 733–781.

azaz alapvetően historikusi teljesítmény. A két egység azonban szorosan összefügg egymással, hiszen a történeti tanulságok következetesen a filológiai eredményekre épülnek. Dolgozatában a szerző a magyar orientalisztika jeles hagyományait folytatta. Azon nagynevű elődök (így Vámbéry Ármin, Kuun Géza, Kmoskó Mihály és Czeglédy Károly) nyomdokaiba lépett, akik nemcsak felismerték azt, hogy a korai magyar historia szempontjából nagy jelentőségűek a muszlim kútfők (mindenekelőtt az ún. Dzsajháni-hagyományt alkotó művek és szerzők), amelyeknek történeti értéke vetekedik az ugyanazon korszakra vonatkozó bizánci forrásokéval, hanem a szövegek kiadásával, lefordításával és kommentálásával kiemelkedően fontos segítséget nyújtottak a magyar őstörténet (korai magyar történet) kutatásához. Munkásságuk azonban nem bizonyult teljes értékűnek, mert gyakran nem a legjobb szöveget közölték, több ízben pedig téves értelmezéseket adtak. A Dzsajháni-hagyomány feldolgozását és hasznosítását különösen nehezzé ugyanis azt tette, hogy a Dzsajháni-féle eredeti munka, tehát az autográf szöveg elveszett, de egyes részeit későbbi arab, perzsa és török nyelvű művek – eltérő megfogalmazásokban – szerencsére ránk hagyományozták. A modern magyar történetírás a Dzsajháni-hagyomány értékesítésében elsősorban Czeglédy Károly fordításaira és szövegértelmezéseire támaszkodott. Czeglédy Károly azonban – miként arra Zimonyi István is utal (11. old.) – sajnálatos mulasztást követett el azáltal, hogy a muszlim kútfők különböző textusrészeit nem választotta el egymástól, és a kutatások számára alapul szolgáló fordításában a szövegrészeket folyamatos szövegezésben összefoglalva, mintegy *ömlesztve* jelentette meg, ami számos téves interpretációra adott, illetve ad mind a mai napig lehetőséget.²

Zimonyi könyve első részének legfőbb eredménye szerintem éppen az lehet, hogy a Dzsajháni-hagyomány (mindenekelőtt Ibn Rusta, Hudud al-Alam,

² A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk.: Györffy György. Bp. 1958. 84–94. (1975.²; 1986.³).

Gardízi, Al-Bakri, Marwazi) egyes részeit külön-külön megnézte, végig elemezte, és beható filológiai vizsgálatok nyomán – szándéka szerint – mondatról mondatra megállapította a Dzsajhání által készített alapszöveget. A nemzetközi arabisztikát is számos kérdés vonatkozásában gazdagítja Zimonyi István munkája, így például abban is, hogy kimondja: Ahmad al-Dzsajhání khoraszáni politikus és tudós a maga arab nyelvű munkáját (Kitáb al-masālik wa-l mamālik, azaz *Az utak és országok könyve* c. geográfiai művét) első változatban a X. század első évtizedében, második változatban pedig 922 után állította össze, s munkája a 940-es évektől ismertté és használhatóssá lett (19. old.). A Dzsajhání-hagyomány magyar fejezete szövegének konstitúciójában Zimonyit kétségtelenül nagymértékben segítette egyrészt a Kmoskó-féle hagyaték, amit néhány évvel ezelőtt rendelkezésre bocsátottak, másrészt a modern hazai és nemzetközi kutatások eredményeinek kiváló ismerete. Utóbbiról tanúskodik az a hatalmas mennyiségű s több nyelvű szakirodalom, amit a szerző monográfiája elkészítéséhez felhasznált. Ugyanakkor feltétlenül elismerésre méltó az is, hogy Zimonyi a szöveghagyomány számos kódexét, illetve kéziratát *eredetiben* tanulmányozta és kollacionálta. A szerző komoly filológiai munkát végzett, amikor az idegen szövegrészek, az interpolációk kiszűrése után lényegében helyreállította a Dzsajhání-féle redakció(k) magyar fejezete 25 paragrafusának szövegét. Feltételezhető: a magyarság IX. századi története tanulmányozása szempontjából a muszlim kútfők vonatkozásában máától fogva ez a rekonstruált szöveg lesz az alap minden további kutatás számára.

Eddig a szakemberek a Dzsajhání-hagyomány magyar fejezetében tulajdonképpen több időskötet vélték megállapítani, főleg a IX. és a X. század jött szóba. Czeglédy Károlynak – a magyar kutatásokat meghatározó – álláspontja szerint a szöveg nagyobb része a 870 és 880 közötti időszakra vonatkozik, míg kisebbik része már a Kárpát-medencei magyarságról, annak X. századi történetéről szól. Zimonyinak sikerült kiszűrnie egyrészt azokat a szövegrészeket, amik ugyan a IX.

századra utaló adatokat hoznak, de nem tartoztak az eredeti szöveghez, hanem későbbi betoldások voltak, másrészt elkülönítette azokat az interpolációkat is, amik nem a IX., hanem a X. századra vonatkoznak. Dolgozatának egyik legfőbb eredménye annak kimondása, hogy Dzsajháni műve mindkét változatának alapszövege a 870 és 895 közötti időszakról szól (273. old.). Ezen nagy horderejű gondolat megállapításában lényeges szerepet játszott történeti jellegű megfontolás is, amint azt a későbbiekben érinteni fogom.

Idegen nyelvű szövegekkel kapcsolatban alaptétel az, hogy igazán az érti a szöveget, aki arról alapos és jó fordítást képes adni. Zimonyi is tudja ezt, éppen ezért az általa megállapított textushoz fordítást csatolt. Amennyiben az objektív, tárgyilagos orientalista szakma elfogadja Zimonyi szövegét és fordítását, így természetesen a jövőben – arab, perzsa (és török) nyelvtudás híján – a történészeknek is a Zimonyi-féle magyar szöveget kell használniuk. Jogos feltételezni, hogy ez a magyar szöveg nem fog annyi interpretációs problémát előidézni, mint amennyit – sajnos – Czeglédy Károly fordítása hosszú időn keresztül okozott.³ Úgy vélem: Zimonyi jóvoltából a Dzsajháni-hagyomány a jövőben a magyar történészek számára minden eddiginél pontosabb, szilárdabb és biztosabb forrásbázisként fog szolgálni.

A dolgozat második, legterjedelmesebb része (50–276. old.) *A magyar fejezet elemzése* címet viseli. Ez a *történeti* rész, amiben az általa megállapított textust Zimonyi meghatározó *történeti forrásként* használja fel a IX. század utolsó negyedszázada magyar históriájának tanulmányozásához. Előre kell bocsátani: ez a rész ugyancsak bővelkedik igen értékes, új vagy újszerű történeti jellegű megállapításokban. Fontos hangsúlyozni: Zimonyi a muszlim forrás alapján a *komplexitás* jegyében a korai magyar történelem csaknem valamennyi fontos kérdését tárgyalja.

³ A honfoglalás korának írott forrásai. Olajos Terézia, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. Szeged 1995. (továbbiakban: HKÍF) 29–48.

Éppen ezért munkájára a tematikai sokrétűség jellemző, aminek eredményeként egészen sajátos, koherens összképet ad a korabeli magyar történelemről. Ez az összkép egyébként szerintem a könyv egyik nagy érdeme.

A monográfiában előkerülnek a népnevek, az ún. őshazák, az életmód, a néppé válás, a vallási élet, a hadszervezet, a belső politikai-hatalmi viszonyok és a külső kapcsolatok bonyolult kérdései. A forrásfelhasználás és a történeti elemzés során Zimonyi munkájára az *interdiszciplinaritás* a jellemző. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a muszlim források mellett rendre tekintettel van a bizánci, az ószláv és a latin nyelvű kútfőkre is. Másrészt arról is szó van, hogy történeti következtetéseit mindig igyekszik összevetni más diszciplinák, főként a régészet, a nyelvészet és a néprajz megállapításaival. Mindez a szerző széleslátókörűségéről tanuskodik. Zimonyi a Dzsajháni-hagyomány 25 paragrafusát gyakorlatilag mondatról mondatra haladva elemzi, s ebben Kristó Gyula módszerét követi, aki hasonlóan járt el 1980-as könyvében a konstantinosi *De administrando imperio* (továbbiakban: DAI) vonatkozó fejezetei kapcsán.⁴ Szerzőnk minden egyes passzushoz gazdag, részletes, helyenként egészen kimerítő terjedelmű magyarázatot fűz. E kommentáryanaggal sokoldalúan világítja meg az egyes szövegrészek értelmét. Majd ezt követően vonja le a korabeli magyar történelemre vonatkozó következtetéseit.

A szerző először a magyarsággal kapcsolatban a muszlin forrásokban (nemcsak a Dzsajháni-hagyományban) szereplő néhány népnévvel foglalkozik. Itt veszi sorra a *magyar*, a *baskír*, a *székely* és a *türk* népnevet. Nagyon érdekes és teljesen új az a véleménye, miszerint a *magyar* etnoním a Dzsajháni-hagyományban leggyakrabban olyan alakban fordul elő, ami az arab hafara 'ásni' jelentésű igéből származik. Ez szerinte azzal magyarázható, hogy a muszlim szerzők az idegen szavakat ismert arab közszóval hozták összefüggésbe, s a népnév-etimologizálás nyomán a magyarság

⁴Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 31–122.

földje „Leásott föld” ~”Elásott ország” értelmet kapott. Az arabok hagyományában a Kaukázus vidékén szereplő „Leásott föld” motívumát Dzsajháni kötötte össze a magyarokkal, illetve azoknak a Volgától keletre levő hazájával (50-57. old.).

A Dzsajháni-hagyományban (és másutt ugyancsak) a szerzők a magyarságra a *baskír* népnevet is használták. Zimonyi elfogadja Róna-Tas András azon véleményét, hogy ti. a Volga melléki (ún. baskíriai) magyarokat a volgai bulgárok a IX–X. század fordulóján megjelenő török fajú baskírok után nevezték el baskíroknak, s mivel a volgai bulgárok tudták, hogy a baskíriai és a Kárpát-medencei magyarok összetartoznak, azért ez utóbbiakat is baskíroknak nevezték el (66. old.).⁵ Ezzel a fölfogással kapcsolatban azt a – korábban már megfogalmazott – kérdést tudom felvetni: mi magyarázza azt a sajátos helyzetet, hogy a volgai bulgárok a magyarokat, akiket nagyon jól ismertek, hiszen a magyarok állítólag velük kerültek északra, s az ottani erdőkben a volgai bulgárok alattvalói voltak, az új jövevényekről, az addig ismeretlen baskírokról nevezték el. Holott az általános gyakorlat ennek fordítottja volt; az új, ismeretlen népet nevezték el az ismert, régi népről. (Ld. például a magyarok szkíta, hun, avar, türk, onogur és más elnevezéseit.) Úgy vélem: a magyar-baskír kapcsolatok egyéb szálaihoz hasonlóan ezt a kérdést is egyelőre érdemes lesz nyitva hagyni.⁶

Terítékre kerül a *székely* néprész neve is, amit Kristó Gyula a volgai bulgárok egyik törzsének nevéből, az Äskäl (eszkel) szóból származtatott a latin Siculus (szikül) közvetítésével. Ezt Zimonyi határozottan elveti arra hivatkozva, hogy Kristó Gyula véleményét magyar nyelvtörténeti alapon *meggyőzően* cáfolták (63. old.). Lehetőség, hogy ez így van, de szükséges megjegyezni: Kristó Gyula – fenntartva saját

⁵ Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996. (továbbiakban: Róna-Tas 1996.) 224–226.

⁶ Makk Ferenc: Egy őstörténeti kézikönyv margójára. Aetas 1997/2–3. sz. (továbbiakban: Makk 1997.) 169–170.

véleményét – lényegében egyik nyelvészeti cáfolatot sem fogadta el meggyőzőnek.⁷ Nyilvánvaló, hogy a *székely* népnév eredetének, miként a székelység eredetének a kérdése is végleges megoldást további szakmai vitákról, illetve kutatásokról várhat, felhasználva az eddigi vizsgálódások eredményeit.

Ismeretes, hogy a magyarságra alkalmazott modern népnevek (pl. Venger, Hungarian, Hongrois, Ungarn) a szláv *ungrī* és *ugri* alakokon keresztül a bolgár-török *onogur* etnonímra mennek vissza. A muszlim forrásokban is jelölték a magyarokat az *onogur* szó különböző változataival (így pl. unqurija, unkaríya, unkuli, nuk.rda). Zimonyi, miután az onoguroknak nem tulajdonít érdemi szerepet a magyarság korai történetében, ezért azt a kérdést nem is vizsgálja, hogy őseink a szlávoktól miért kapták az *onogur* nevet, illetve annak származékszavait. De nyílt problémaként veti fel: nem tisztázott az, hogy a VII. századi Kuber vezér Kárpát-medencei onogurjainak és az etelközi, valamint a honfoglaló magyarok *onogur* elnevezésének névazonossága mivel magyarázható (192–193. old.). A kérdés megválaszolását azonban nagyvonalúan megkerüli. Máshol is jellemző a szerzőre, aki nagyon is tisztában van a magyar őstörténet problémáival, az a helyeselhető magatartás, amely nem törekszik arra, hogy minden felvetett kérdésre – akár erőszakolt – választ is adjon.

Teljesen új és eredeti koncepciót fogalmazott meg viszont Zimonyi azzal kapcsolatban, hogy a muszlim kútfők a magyarokat leggyakrabban a *türk* népnévvel illették. A ma legelterjedtebb nézet szerint a *türk* elnevezés a kazár-magyar kapcsolatokra vezethető vissza, arra ti., hogy a magyarok a Kazár Birodalomba tartoztak, s emiatt a kazároknak, a birodalom vezető etnikumának *türk* nevét alkalmazták a magyarok jelölésére a muszlim források, akiktől azután ez az etnoním elterjedt Bi-

⁷ Kristó Gyula: A székelyek eredete. Bp. 2002. 22.; Kristó Gyula: A székely népnév első vokálisának milyenségéről. Magyar Nyelv 99 (2003. 4.sz.) 468–470.

zánban és a latin nyugaton is.⁸ A szerző ettől eltérően azt írja: a magyarok *türk* (török) neve azzal magyarázható, hogy muszlim felfogás szerint a magyarok a Volgától keletre elterülő „Török földről” (a nagy török törzsszövetségek földjéről) származtak, s ezért eleve őket is török népnek tartották. Először a Volgától keletre élő (baskíriai) magyarokra alkalmazták e nevet, majd róluk átvitték a magyarság egészére, így a Kárpát-medencei magyarokra is (79–81. old.). A *türk* etnoním kazár eredeztetésének mellőzése azonban azért is figyelemre méltó itt, mert Zimonyi – később látni fogjuk – minden eddiginél jelentősebb szerepet tulajdonít a kazároknak a korai magyar történelemben!

De éppen emiatt hiányolni lehet azt, hogy Zimonyi nem mond véleményt a *szavárd* névről, amit több kutató is a kazárokkal hoz összefüggésbe. Az egyik vélemény úgy fogalmaz, hogy a bizánci császár által a magyarok megjelölésére használt *szavarti-szavárd* végsősoron a kazárok *szabír* elnevezéséből származik, s a szoros kazár-magyar kapcsolatok egyik eredményének tekinthető.⁹ Egy másik álláspont szerint a *szavárd* elnevezés egyenesen a kazároktól ered, akik a magyarokat a kazár hadrendben elfoglalt katonai helyük alapján nevezték el *szavárdok*knak.¹⁰ Mindkét nézetrel kapcsolatban fogalmazódtak meg komoly kritikai észrevételek, de az is biztos, hogy a magyarok *szavárd* elnevezését a korai magyar történelemből kizárni nem lehet. Egyértelműen ezt bizonyítják a DAI megfelelő utalásai mellett Anonymus és a magyar krónikák Zovárd vezérének a neve (mint perszonalifikálódott népnév), Zovárd vezér balkáni elvándorlása, a Zovárd nemzetség és személynév léte a középkori Magyarországon. De ide kell vonni az 1329. évi adatot is, az ún. ázsiai ma-

⁸ Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Közzéteszi Berta Árpád. Bp. 1991.² (a továbbiakban: Németh 1991.) 160–161.; Róna-Tas 1996. 217.

⁹ Erre ld. pl. Németh 1991. 155., 162.; Kristó Gyula: Hungarian History in the ninth Century. Szeged 1996. (továbbiakban: Kristó 1996.) 129–131.

¹⁰ Berta Árpád: Die chasarische Benennung der Ungarn. Festgabe an Josef Matuz. Hrsg. Ch. Fragner und K. Schwarz. Berlin 1992. 7–11.

gyarokról, akik pápai bullában a Kaukázus vidékén szerepeltek.¹¹ Ugyanakkor azt is el kell ismerni, hogy muszlim szerzők a *szavárd* etnonímet nem használták a magyarok jelölésére. Ebből kiindulva viszont érthető a szerző tartózkodása a *szavárd* név elemzésétől.

Már az eddigi kutatás is foglalkozott a Dzsajháni-hagyomány kapcsán a magyar őshazák (szállásterületek) meglehetősen bonyolult kérdésével, s nagyon eltérő nézetek fogalmazódtak meg. Így például Kmoskó Mihály úgy vélte, hogy a Dzsajháni-hagyományban három őshazáról van szó (úgy mint a Volgától keletre, a Fekete-tengertől északra és a Kárpát-medencében levő magyar szállásterületről). Egy másik kutatói nézet azt vallja, hogy egyenesen négy magyar őshaza található meg a Dzsajháni-hagyományban: 1) a Volgától keletre levő őshaza; 2) a Fekete-tengertől északra elterülő Levedia; 3) Etelköz; 4) a Kárpát-medence. Ezzel szemben Zimonyi – ha jól értem – a Dzsajháni-hagyomány szövegének alapján úgy véli, hogy mindössze két magyar őshaza állapítható meg a forrásban: 1) a Volgától keletre levő (un. baskíriai) őshaza; 2) a Fekete-tengertől északra elterülő szállásterület. Az előbbi földön találta meg Juliánus barát 1235–1236 fordulóján a keleti magyarokat. Zimonyi nem látja eldönthetőnek azt, hogy ezek a keleti magyarok – mint az egész magyarság egy részének utódai – ősidők óta éltek a Volga-Káma vidékén, avagy csak utóbb – legkésőbb a IX. század végétől – költöztek máshonnan (a volgai bulgárokkal együtt) Baskíriába (32–33., 67. old.).

Zimonyi állást foglal azon őshaza ügyében is, ami a Dzsajháni-hagyományban egyedülként szerepel a honfoglalás előtt az *egész* magyarság egyetlen önálló szállásföldjének. Ez a terület a Fekete-tengertől északra helyezkedik el, s ez szerepel a DAI-ban Etelköz néven, amit egyébként a Dzsajháni-hagyomány nem használ. Zimonyi úgy látja, hogy Etelköz az Al-Duna és a Dnyeper, illetve az attól

¹¹ Erre – további irodalommal együtt – ld. Makk 1997. 178.

keletre levő, ismeretlen – kisebb, talán Molocsnaja nevű – folyó közti terület (152., 209–215. old.). Ez tulajdonképpen egyfajta kompromisszum a bizánci forrás (DAI) és a Dzsajháni-hagyomány részletesen elemzett földrajzi adatainak egyeztetése nyomán. A szerző – más felfogással vitatkozva – hitelt érdemlő módon azt teljesen kizárja, hogy közvetlenül a honfoglalás előtt a Don folyó vidéke magyar szállásterület lett volna. Az etelközi őshaza délkeleti határának megállapításában a szerző nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy ti. szerinte a magyarok bizánci kereskedelmében a kazár hatalmi tényezőnek fontos szerepe volt. Szerzőnk – Ligeti Lajos nyomán – magyarázatot is ad az Etelköz névre. Eszerint az Ätil folyónevet, ami eredetileg a Volgát jelölte, a magyarok a kazároktól kölcsönözték, s ez a magyarban a X. század közepére Etel alakot vett fel. A kazár Ätil szónak azonban volt egy „folyó, nagyfolyó” jelentésű közszoói értelme is, és az Etelköz elnevezésben a finnugor eredetű *köz* szó mellett ez utóbbi szerepel. Ily módon Etelköz jelentése= „Folyóköz”, bár ezt a nevet Zimonyi sehol sem írja le. E témakörhöz tartozik még az, hogy a későbbi besenyő és kun analógiák alapján a szerző kísérletet tesz az etelközi magyarok hat törzse (tehát nem mindegyike) szállásainak meghatározására (210–215. old.). Konkrét bizonyító forrásadat híján elképzelése csupán egy lehetséges és tanulságos hipotézis marad. Nagyon érdekes Zimonyi véleménye arról, hogy a magyarság nemcsak az egész IX. században, hanem már azt megelőzően is lakhatott etelközi hazájában – mégpedig kazár uralom alatt (320–324. old.). Számomra úgy tűnik azonban, hogy a IX. század *előtti* etelközi tartózkodásra egyelőre nincs meggyőző adat. Jól tudom: a teljes magyar őstörténetet Zimonyi nem vállalhatta fel, de azért azt megemlítem, hogy ezen nagy intervallumban sem talált módot *Levedia* helyének és idejének felvillantására. Az is igaz azonban, hogy a Levedia elnevezés nem fordul elő a muszlim kútfőkben. Kísérletet tett viszont Etelköz viszonylagos nagyságának megállapítására; eszerint e terület hasonló méretű a dunai bulgárok országához, és nagyobb, mint a kazárok X. századi törzsterülete (152. old.).

Zimonyi – felhasználva a Dzsajháni-hagyományak a kelet-európai népekre vonatkozó adatait – részletesen foglalkozik az etelközi magyarság életmódjával, ami természetesen megegyezik a honfoglalás kori magyarok gazdálkodásával. Ismeretes, hogy e kérdésben hosszú idő óta és jelenleg is óriási viták vannak a nomád, a félnomád és a letelepült-földműves felfogás hívei között. Szerző – Róna-Tas András korábbi véleményére is építve – kijelenti: a korabeli magyarok életmódja sokoldalú, *vegyes* jellegű volt.¹² Szerinte elődeink – már a VIII–IX. századot megelőzően is! – a steppei nomád állattartás mellett a ligetes steppén és az erdőzónában fejlett, magas szintű földművelést folytattak, a téli szálláson halászattal foglalkoztak, ugyanakkor rabszolgakereskedelmüket, ami kiemelkedő gazdagságuk fő forrása volt, a bizánciakkal bonyolították le. Analóg példaként – a földrajzi terület azonossága miatt – Hérodotos i. e. VI–V. századi szkítáira utal, akik között a Fekete-tengertől északra elterülő vidéken egyaránt éltek nomád szkíták és földműves szkíták (138–140., 275. old.).

Zimonyi ezen elméletét a Dzsajháni-hagyomány adatai, illetve a nyelvtörténet, a régészet és a néprajz bizonyos megfontolásai alapján alakította ki. A Dzsajháni-hagyomány a nomadizmusra vonatkozóan meggyőző adatokat említ; eszerint a magyarok „Sátorlakó nép. Együtt vándorolnak a friss és bőséges fűvel” (107. old.). De a magyarok földművelésével kapcsolatban mindössze azt jegyzi meg, hogy „szántóföldjeik vannak”. Ibn Rusta ezen passzusát korábban Zimonyi másként fordította, ez így hangzott: a magyaroknak „sok szántóföldjük van”. Filológiai megfontolás alapján most a szántóföldek mennyiségére utaló *'sok'* szó elmaradt. Ez pedig szerintem erősen gyengíti a szántóföldi kultúra nagymérvű elterjedtségének

¹² Róna-Tas 1996. 284.

tételét.¹³ Azon kelet-európai népeknél, akiknek szántóföldjeiről, földműveléséről a Dzsaháni-hagyomány ugyancsak szól, a muszlim forrás utalást tesz más tényezőkre is, amik köztudottan a földművelés és a letelepült életmód bizonyítékainak számítanak (így: házak, falvak, városok, erődítmények, gabonaféleségek, disznótartás stb.), a magyaroknál azonban ezek közül a muszlim szövegben egyetlen egy sem fordul elő! Márpedig ez nyilván a földművelés *szerény* voltával függ össze. A lingvisztika köréből Zimonyi a török jövevényszavainkra hivatkozik (pl. búza, árpa, eke, sarló, disznó, tyúk stb.), mint amik szerinte igazolják a fejlett, magas szintű földművelést és a belterjes állattartást (131–136. old.). Török jövevényszavaink esetében azonban nagy probléma az időrend; például e szavak vagy egy részük a Kárpát-medencében a kavaroiktól, illetve az itteni onoguroktól való átvételek is lehetnek.¹⁴ Ezekre tehát biztosan építeni nem szabad. A magyar turkológia egyik fontos feladata éppen a török szavak átvétele idejének meghatározása. A régészettől azt a tételt használta fel Zimonyi, miszerint a VIII. századtól a X. század végéig az Etelköz területén is érvényesülő szaltovo-majackojei földműves kultúra erőteljesen hatott az ottani magyarokra, akiket földművelésre és letelepedésre készítetett. De meg kell jegyeznem: egyáltalán nem tudjuk, hogy mennyi időt töltöttek a magyarok Etelközben, azaz ténylegesen mennyi idő állt a feltételezett „hatás” kifejtésére. Sokkal fontosabb azonban az, hogy – miként ezt már Kristó Gyula felvetette – a IX. század végén Etelközt (is) megszálló nomád besenyőkre a X. század végéig élő szaltovo-

¹³ HKÍF 33. – Sajnálatos, hogy változatlanul a régi fordításhoz ragaszkodik Fodor István: A magyar gazdálkodás változásai a 10. században. A fénylő középkor. Szerk.: Fodor István – Szatmári Imre. Budapest – Békéscsaba 2006. (továbbiakban: Fodor 2006.), 22.

¹⁴ Minderre ld. Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 533.; Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged, 1995. (továbbiakban: Kristó 1995.) 194–198. – Kárpát-medencei török (avar, onogur) szavak átvételére ld. Róna-Tas 1996. 101–102.; 254., 276., 303. – E nyelvészeti jelenség elméleti jelentőségére utalt Bálint Csanád: Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai). Századok 140 (2006) 295.

majackojei kultúra semmiféle hatást nem gyakorolt.¹⁵ Akkor miért kellett volna feltétlenül hatnia a nomád magyarokra? A néprajz eredményei közül a szerző főleg arra hivatkozik, hogy a szakemberek szerint a szaltovo-majackojei és a honfoglalás utáni magyar állatcsontleletek százalékaránya nagyon hasonlít egymásra. Ez azonban, úgy vélem, semmit sem bizonyít, hiszen a szaltovo-majackojei leletek közvetlenül nem a magyarokra vonatkoznak, csak rájuk fogják! A legnagyobb probléma pedig az, hogy a honfoglalás utáni magyar leletek vizsgálata során a kutatók több évszázad anyagát általában összemoszák (ld. például Tiszalök-Rázompusztá: XI–XIII. század; Kardoskút: X–XII. század). Felgyő esetében még a népvándorlás kori csontokat sem tudják elválasztani a honfoglalás utáni anyagtól.¹⁶ Bizonyítani csak – jelentős számú – 900 körüli leletekkel lehetne, ilyen azonban ma még nagyon szerény mértékben áll rendelkezésre. Azoknak a leleteknek az esetében pedig, amelyeket röviden a X. századra kelteznek, feltétlenül el kell különíteni egymástól – miként arra már mások is utaltak – azokat, amelyek a század elejéről vagy a század közepéről, illetve annak végéről származtathatók.

A szkíta analógiát szellemes hasonlatnak tartom. Egyrészt mindkét népeségnél felvetődik a nomadizmus és a földművelés kérdése, másrészt a szkíta nép és a magyarság nagyjából azonos területen élt, mégpedig a Fekete-tengertől északra elterülő (steppe)vidéken. Bár Hérodotoszt eredetiben olvastam, a szkíta történelemhez azonban nem értek. Néhány megjegyzés mégis ide kívánczik. Az egyik az, hogy Hérodotosznál nem kétféle (ti. nomád és földművelő) szkíták szerepelnek, hanem négyféle (ti. nomád, földművelő, királyi, valamint földművelő-kereskedő) szkíták. És ez mégsem egészen ugyanaz a tagolódás, mint a magyaroknál. Talán fontosabb azonban az a komoly eltérés, ami a földrajzi „életter” (elhelyezkedés)

¹⁵ Kristó 1995. 200–201.

¹⁶ Vörös István: Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez. A középkori magyar agrárium. Szerk.: Bende Livia–Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer 2000. 73–76., Ld. még Fodor 2006. 28–29.

esetében fennáll a két népesség között. A magyarság földjén – Zimonyi szerint - a nomádok a déli sávban (a steppén a Fekete-tenger irányában), míg a földművesek az attól északra levő erdőzónában élnek. A szkíták közül viszont a földművelők – a Dnyepertől nézve – nyugati részeken, míg a nomádok a keleti részeken laktak.¹⁷ Mivel magyarázható az, hogy a szkíta föld azon – nyugati – területein, ahol a szkíták Hérodotosz szerint egységesen földművelést folytattak, addig a magyaroknál ugyanott délen nomadizálás, északon pedig állítólag földművelő életmód alakult ki. Talán érdemes lett volna erre az ellentmondásra felfigyelni. Érdekes módon Zimonyi a kétféle életmódot folytató magyarságot *földrajzi* alapon (s nem társadalmi vagy etnikai különbségek révén) különíti el teljesen egymástól. Arra azonban már nem utal világosan, hogy milyen társadalmi tagozódás létezett a földművelők körében, és milyen szociális tagozódás alakulhatott ki a nomadizáló magyaroknál.

Mindebből az is kiderül, hogy én más véleményen vagyok, mint Zimonyi István. Számomra – többek között – alapvető jelentőségű a mór történész, Ibn Hajján tudósítása a 942. évi magyarokról, illetve azok nomadizmusáról: eszerint a magyarok „a Duna folyó mentén vannak, ők maguk pedig nomádok mint a beduinok. Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak, szétszórt táborhelyeken”.¹⁸ Elismerem azonban azt, hogy a magyarok életmódjának sokat vitatott és nagyon fontos kérdésében egyszerre több tudományos nézetnek is létjogosultsága van. Természetesen közéjük tartozik Zimonyi felfogása is. A végső szót a jövő kutatásai fogják majd kimondani az időrend, a pontos kronológia megállapítása révén.

¹⁷ Hérodotosz szkíta logoszára ld. Hérodote Histoires. Livre IV. Texte établi et traduit par Ph.-E. Legrand. Paris 1960.³ 46–133.

¹⁸ HKÍF 65. – A magyarok gazdálkodására ld. Kristó 1995. 183–206.; Szabadfalvi József: A honfoglalás kori magyarság állattenyésztő technikája. Honfoglalás és néprajz. Szerk.: Kovács László és Paládi-Kovács Attila. Bp. 1997. 69–77.

A monográfiában részletesen esik szó a honfoglalás előtti magyarság politikai-hatalmi viszonyairól, azaz belső uralmi helyzetéről, valamint külső, nemzetközi kapcsolatairól. Ennek során Zimonyi számos érdekes és figyelemre méltó gondolatot fogalmaz meg. A belső helyzet és a külső viszonyok alakulását egymással szoros összefüggésben tárgyalja. Behatóan foglalkozik a magyar-szláv és a magyar-rusz érintkezések történetével. A ruszok korabeli históriája különösen érdekli őt, ami azzal kapcsolatos, hogy éles szemmel észrevette a legfrissebb szakirodalom azon állítását, miszerint a normann-ruszok – az Orosz Évkönyvekre épülő – korábbi vélekedéstől eltérően nem 882-ben, hanem csak a 900-as évek elején foglalták el Kijevet, s ezt követően láttak hozzá új központjuk kiépítéséhez (32–33.). Zimonyi ebből azonnal levonta a megfelelő tanulságokat a Dzsajháni-hagyomány magyar fejezetének kronológiáját illetően, s arra a megállapításra jutott, hogy a Dzsajháni-hagyomány magyar része – az eddigi felfogással szemben – nem a 870 és 880 közötti évtizedről, hanem a 870 és 895 (a honfoglalás) közötti időszakról szól. Ennek nyomán felismerte: az ily módon megnövekedett korszak jelentős mértékben megnöveli a Dzsajháni-hagyomány magyar fejezetének forrásértékét (31., 231., 237–239., 242. old.). Értekezésében mindezzel összekapcsolta azt a – viszonylag friss keletű – nyelvészeti megállapítást, ami azt a lényeges tételt tartalmazza – Róna-Tas András és Ligeti Lajos jóvoltából –, hogy ti. a kazárok nyelve éppen olyan csuvasos jellegű (ún. r-török), mint az onogur (bulgár-török) nyelv (255. old.). Ezek a fontos tudományos tételek bizonyultak a IX. századi magyar históriáról Zimonyi által megrajzolt új összkép alappilléreinek.

Zimonyi szerint a magyarság korai történetének meghatározó korszakait – Gombocz Zoltántól, Németh Gyulától és az őket követő kutatóktól eltérően – immár nem az *onogur* törökökhöz kell igazítani, hanem a *kazárok* történetéhez szükséges kapcsolni, mivel török jövevényszavaink tőlük származnak az onogur-bulgár nyelv helyett. Szerző azt vallja: a magyarok, akiknek néppé válási folyamatát a IV–

VI. századi steppei népvándorlás indította el, a VII. százdtól (gyakorlatilag a Kazár Kaganátus 652. évi megalakulásától, de leginkább a 680-as évektől) egészen 895-ig a Kazár Birodalomhoz tartoztak. A kazároknak elévülhetetlen érdemük volt a magyar törzsszövetség megteremtésében és megszilárdításában, a magyarság etnikai egységülésében (néppé válásában), politikai összekovácsolásában, jelentős katonai erejének létrejöttében. Zimonyi egyik fő tétele az, hogy a magyarság csupán a honfoglalással szakadt ki a Kazár Kaganátusból, s csak ekkor lett katonai segédnépből önálló, szuverén politikai alakulattá, ekkor szűnt meg a kazár *künde* (*kündü*) méltóságot viselő magyar törzsszövetségi vezető a kazár kagán alárendelt vazallusa lenni. Ezzel összefüggésben úgy látja: önállóság híján a kazár *künde* (*kündü*) és a *gyula* méltóság kialakulása nem jelentette azt, hogy a magyaroknál kifejlődött volna a – kazár mintájú – szakrális kettős fejedelmi rendszer.

Ennek a – korábbiakhoz képest egészen új – történeti koncepciónak az igazolására Zimonyi a bizánci kútfő (DAI) és a muszlim forrás jól ismert adatai (így a *künde*, *gyula* tisztség, Levedi szereplése, Árpád kazár megválasztása stb.) mellett nyelvészeti érvként felvonultatja török, azaz kazár eredetű jövevényszavainkat, amik szerinte a tartós, több évszázados kazár-magyar kapcsolatok mellett tanúskodnak. Felhasználta még Szűcs Jenő azon gondolatait is, amiket Szűcs Jenő a magyar etnogenezisről fejtett ki. Ezek szerint a magyarságot, miként azt már egyébként Deér József is vélte, a kazárok szervezték meg, s a néppé válásban a türk-kazár korszaknak meghatározó szerepe volt (254–259. old.).

Kétségtelen, hogy ez az új és szerves egységet alkotó magyar őstörténeti kép jelentős szakmai alkotásnak minősül, mégis néhány kritikai észrevételt fel kell vetnem vele kapcsolatban. 1) A magyar törzsszövetség kialakulása Levedi (vagy már egyik elődje) jóvoltából még a kazár korszak előtt lezajlott. Erről tanúskodik egyértelműen az, hogy – a DAI szerint már a kazár uralmat megelőzően – Levedi az *első vajda* (= a fővajda) címet viselte, tehát kiemelkedett a többi törzsfő (vajda) közül;

azaz a magyar törzsszövetség már a kazár kapcsolatok előtt létrejött.¹⁹ 2) A magyarság néppé válásának hosszú folyamata, miként azt Kristó Gyula és Fodor István is megfogalmazta, jelentős mértékben előrehaladt már évszázadokkal a kazár korszakot megelőzően, hiszen az i.e. I. évezred második felében lezárult az etnogenezis finnugor-ugor jellegű korszaka. Az tény, hogy ezt követően viszont sor került a néppé válás új, török periódusára.²⁰ De az probléma, hogy mikor és milyen török (onogur vagy kazár vagy mindkét fajta) befolyás hatására történt ez. Zimonyi maga nem kerített sort annak igazolására, hogy ti. a magyarok az i.sz. IV–VI. században részesei lettek volna a népvándorlásnak – ráadásul török környezetben. 3) Bizánci forrás (DAI) szerint a magyar-kazár együttélés mindössze három évig tartott.²¹ Ez a sokat vitatott adat szerintem – miként azt más kutatók is vallják – több száz évre még sem utalhat. Minden bizonnyal jóval rövidebb időszakról lehet csak szó.²² 4) Mivel magyarázható az, hogy az állítólagos több száz éves kazár együttlét, hatalom ellenére sem ragadt Zimonyi szerint kazár eredetű népnév a magyarságra, holott az általa teljesen háttérbe szorított onogur-bulgárok *onogur* neve (illetve annak több változata) a magyarok egyik legfontosabb elnevezése lett – a középkorban és ma is. 5) Mi indokolhatja azt, hogy a feltételezett több évszázados kazár befolyás, uralom és népszervező tevékenység ellenére a magyarság eredetmondájában (a csodaszarvas-mondában) ami a Fekete-tenger vidékén alakult ki, szó van perszonifikált népnevek (Huñor, Belár, Mogor) formájában az onogurokról, bulgárokról és magyarokról, de még alánok is szerepelnek a mondában, viszont kazárokról egyetlen szó sincs? Azaz ennek alapján számomra is úgy tűnik, hogy az onoguroknak a magyar néppé válásban mégiscsak jelentős szerepük volt az etnogenezis új, török szakaszá-

¹⁹ Moravcsik Gyula: A birodalom kormányzása. Bp. 1950. (= DAI) 171. – Ehhez ld. Kristó 1996. 115–118.

²⁰ Ld. pl. Fodor István: A magyarság születése. Bp. 1992. 58–69.; Fodor István: Az ősmagyarság etnikai tudata. Néprajzi Értesítő 77 (1995) 20–31.; Kristó 1996. 29–30.;

²¹ DAI 171.

²² A magyarok feletti kazár uralom idejére vonatkozó irodalmat ld. Kristó 1996. 131–132.

ban.²³ 6) De szükségszerűen felvetődik a kavár kérdés is. Zimonyi sajnálatos módon meg sem említi a kavárokat. DAI elmondja: a kazáriai kavarak, miután a kagán elleni fegyveres lázadásuk véresen elbukott, menekülésszerűen kiváltak a birodalomból, és a magyarokhoz csatlakoztak.²⁴ A kavarak, mint a kazár kagán halálos ellenségei csak *független, önálló* magyar politikai alakulathoz csatlakozhattak a kagánnal szemben,²⁵ A kavarak kiválása a Kaganátusból legkésőbb 881-ben megtörtént (ld. a magyarokkal közös – 881. évi – ausztriai kalandozásukat),²⁶ ami azt jelenti, akkorra már a magyarság maga is elszakadt a kazároktól, s független, szuverén néppé, önálló állammá lett. Amely vállalni tudta, hogy az elszakadó kavároknak szükség esetén oltalmat és védelmet nyújt a kazárok ellenében.²⁷ 7) Feltehetően az e korszakbeli magyar-kazár viszony ellenséges jellegére utalhat a Dzsajháni-hagyomány alábbi (kései, 940 után lejegyzett) kitétele: „a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más, az országukkal szomszédos népek ellen.”²⁸

²³ A csodaszarvas-monda történeti értékelésére ld. Kristó 1996. 119–128.

²⁴ DAI 175.

²⁵ Erre ld. pl. Róna-Tas 1996. 259.

²⁶ HKÍF 209. – Ehhez ld. például Tóth Sándor László: Levediától a Kárpát-medencéig. Szeged 1998. 66–67. old.

²⁷ Egy birodalommal szemben álló nép vagy néprész befogadása egy másik birodalom (állam) részéről a két birodalom (állam) közötti viszony rendkívül feszültté, ellenségessé válását eredményezte törvénytörően. Így például 555-ben a Türk Birodalom kagánja, miután több súlyos vereségük után a zsuán-zsuánok behódolás helyett a Nyugati Kínai Birodalomba menekültek, a zsuán-zsuánok kiűztését követelte a kínai császártól. A császár végül is több ezer zsuán-zsuánt kiszolgáltatót a türköknek, akik azonnal lemészárolták őket. 568-ban a türk uralom elől menekülő avarok elfoglalták és birtokukba vették a Kárpát-medencét, amelynek jelentős részére a türkökkel szövetséges Bizánc is jogilag igényt tartott; a basileus azonban – kellő erő híján – nem tudta megakadályozni az avarok pannoniai honfoglalását. Ennek ellenére 576-ban a türk kagán felmondta a bizánciakkal kötött szövetséget, aminek nyomán saját szövetségesei, az utigurok megtámadták bosszúból a bizánci Krim-félszigetet. 1238-ban Batu kán a birodalmával szembeni ellenséges lépésnek tekintette azt, hogy IV. Béla Erdély hercegeként 1227-ben megengedte a mongolok elől menekülő kunok számára a magyar birtoknak tekintett havasalföldi és moldvai területeken való letelepedést. Minderre ld. például Csongor Barnabás: Kínai források az ázsiai avarokról. Bp. 1993. 47.; Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Bp. 1998. 35., 44–45.; Györffy György (szerk.): Napkelet felfedezése. Bp. 1986. 80.

²⁸ HKÍF 34.

Ami a török jövevényszavakat illeti, azok súlyos kronológiai problémájára már előbb utaltam. Itt szintén megemlítem azért, hogy a kazár szavak mellett feltétlenül számolni kell a Kárpát-medencei honfoglalás előtti és utáni onogur és kavar szavak átvételével is. Szűcs Jenő teóriájának bizonyító ereje szerfelett kevés. Egyrészt nála még teljes a nyelvészeti zavar: a kazárokat köztöröknek tartja (csuvasos török helyett), viszont a Gyula név alapján az erdélyi gyulákat onogur töröknek minősíti, másrészt a kazár-magyar korszak két évszázadának vélt idejét Szűcs Jenő 642 tájától a IX. század elejéig számítja, amikor is szerinte a köztörök kazár uralom alatt a magyarok átvették az onogur-bulgár szavakat.²⁹ Tehát itt még a történeti kronológiával is probléma van Zimonyi elméletéhez képest.

Tanulságos elemzést végez a szerző a magyarok hadszervezetére és vallási életére vonatkozóan is. Konkrét példák vizsgálata alapján levont megállapítása az, hogy az eurázsiai világban a *tümen* szó az elterjedt felfogással szemben a legritkábban jelent 10 ezer főt, leginkább néhány ezer harcosról volt csupán szó, ezért a honfoglaláskori magyarság létszámának meghatározásakor nem lehet szilárd elméletet építeni a két tümen nagyságú könnyűlovas seregre. Ezzel az eddigi legszilárdabb számítási kiindulópontot joggal megkérdőjelezte, és tette eléggé bizonytalanná. A korábbiaktól eltérően most már ő sem végez számítást, csupán azt jegyzi meg, hogy a földművelő magyarság számbelileg többségben volt a nomád magyarokhoz képest. Erre a feltételezésre azonban konkrét bizonyítéka nincs. Mindenesetre a magyarok hadserege a rendszeres katonai győzelmeik alapján jelentős erőt képviselt, aminek *nomád* szervezete volt. A haderő nagysága megegyezett az avarokéval és a nyugati türkökével, s ez a hadsereg képezte a kalandozások korának haderejét is (95–107., 346. old.). A Dzsajháni-hagyományban szereplő azon kitétel alapján, miszerint „a magyarok tűzimádók”, Zimonyi arra következtet – analógiák segítségével

²⁹ Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Szeged 1992. 181–215.

–, hogy az etelközi magyaroknál a sámánizmus mellett a tengrizmusnak – az Ég istene (=Tengeri) kultuszának – is volt szerepe.³⁰

A szegedi őstörténeti műhelyben Zimonyi István keze alól kikerült monográfia igen értékes *történelmi* munka. A könyv mind a korai magyar históriával, mind pedig a reá vonatkozó muszlim forrásokkal kapcsolatban számos lényeges kérdésben gazdagítja ismereteinket. Meggyőződésem szerint vitatható megállapításai ugyanakkor ösztönzőleg fognak hatni a további szakmai vizsgálódásokra. A monografikus mű – interdiszciplináris jellegénél fogva – a történettudomány, a régészet és az orientalisztika számára egyaránt megkerülhetetlen munka lesz a jövőbeli kutatások során. Idegen nyelvű változata nagy haszonnal járhat a hasonló kérdésekkel foglalkozó külföldi tudományosság számára.³¹

FERENC MAKK

«Peuple habitant sous des tentes»

(Une monographie sur les Hongrois d'Etelköz)

Cette étude tend à estimer, d'un point de vue critique, les valeurs d'une nouvelle monographie sur les Hongrois d'Etelköz. (István Zimonyi, *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete* [Sources musulmanes sur les Hongrois de la période précédant l'occupation de territoire: le capitre hongrois de la tradition de Ğayhānī], Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 348. p.) L'auteur de la monographie s'occupe au début de son ouvrage de la reconstitution du texte de la partie de la tradition de Ğayhānī relative aux Hongrois. A l'aide du texte de base ainsi reconstitué, il procède ensuite à l'examen de l'histoire des Hongrois au IXe siècle. La monographie évoque les problèmes très complexes des ethnonymes rapportés aux Hongrois, des «anciennes patries», de la

³⁰ Ehhez ld. Róna-Tas 1996. 126–130.

³¹ Ld. István Zimonyi: *Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. (Das ungarische Kapitel der Ğayhānī-Tradition)*. Gabriele Schäfer Verlag. Herne 2006.

mode de vie, de l'ethnogenèse, de la vie religieuse, de l'organisation militaire et des relations intérieures et extérieures. La représentation des rapports entre Hongrois et Khazars est particulièrement novatrice. Cet ouvrage historique très précieux abonde à d'autres propos également en constats neufs et riches en enseignements. Etant donné son caractère interdisciplinaire, l'œuvre monographique constituera un ouvrage fondamental incontournable pour les historiens, les archéologues et les orientalistes hongrois et étrangers.